

Zapamiętana historia islamskiej rewolucji. *The Hard Awakening*: historia książki, polityka i autobiografia

Marcin Rzepka

INSTYTUT HISTORII
UNIwersytet PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE

ABSTRACT

The memorized history of the Islamic revolution. *The Hard Awakening*: book history, politics and autobiography
The article presenting the situation of the Anglican community in Iran during the Iranian revolution, problems and persecutions the Iranian Anglican faced at that time is focused particularly on a book written by the Anglican bishop Hassan Dehqani-Tafti (1920–2008). The book entitled *The Hard Awakening* was published in London in 1981 by the Society for Promoting Christian Knowledge, however before its publication the book arose discussions among the workers of the British Foreign and Commonwealth Office. The article attempts to describe and analyze the circumstances in which the book was written and published in a context of hard British-Iranian relations connected to the imprisonment of British citizens in Iran in 1980, underling the importance of the book as a personal story of the revolution seen and experienced by an Iranian, Christian, Anglican.

KEYWORDS: Anglicans, Iran, revolution, Hassan Dehqani-Tafti, *the book The Hard Awakening*

SŁOWA KLUCZOWE: anglikanie, Iran, rewolucja, Hassan Dehqani-Tafti, książka *The Hard Awakening*

Prezentowany artykuł¹, poświęcony książce autorstwa biskupa Dehqaniego-Taftiego *The Hard Awakening* wydanej w Londynie w 1981 r. przez najstarszą anglikańską organizację o charakterze misyjnym Society for Promoting Christian Knowledge, stawia sobie przynajmniej dwa cele. Po pierwsze, ukazanie wartości dokumentów prywatnych, wspomnień, autobiografii w badaniu historii rewolucji w Iranie, zwłaszcza zaś tych, które poprzez swój – wydawałoby się – marginalny charakter nie były dotąd wykorzystywane. Do takich niewątpliwie należy relacja anglikańskiego biskupa. Artykuł nie jest jednak przyczynkiem do jego biografii². Po drugie, stanowi on próbę przedstawienia okoliczności wydania książki w kontekście bardzo trudnych relacji brytyjsko-irańskich wywołanych uwięzieniem obywateli brytyjskich w Iranie w 1980 r. oraz dyskusji, jaką ona wywołała w środowisku pracowników Foreign and Commonwealth Office³. Podejście takie wypływa z założenia, że książki jako obiekty fizyczne odgrywają w najnowszej historii Iranu kolosalną rolę⁴, a ich siła oddziaływania na politykę zagraniczną – wystarczy ograniczyć się do kontaktów brytyjsko-irańskich⁵ – jest ogromna. Faktycznie w okresie rewolucji irańskiej rzeczy, przedmioty fizyczne nabierały nowych znaczeń, wpływając na przemiany o charakterze kulturowym, a także politycznym⁶.

1 Artykuł powstał w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie umowy UMO-2013/11/B/HS1/03962.

2 Niewątpliwie postać biskupa zasługuje na odrębną biografię. Dehqani-Tafti urodził się w 1920 r. w miejscowości Taft w Iranie w rodzinie muzułmańskiej. Jego matka pracowała w szpitalu prowadzonym przez anglikanów, co przyczyniło się do pozytywnego odbioru chrześcijaństwa przez Hassana, a później jego konwersji. Ukończył w Isfahanie szkołę prowadzoną przez anglikanów: Stuart Memorial College, później zaś studia w zakresie literatury perskiej w Teheranie. W 1949 r. wyjechał na studia teologiczne do Cambridge, przyjął święcenia w sierpniu 1950 r., po kolejnych 11 latach został zaś biskupem. Po opuszczeniu Iranu w 1979 r. nie powrócił już do kraju, zmarł w Wielkiej Brytanii w 2008 r.

3 Podstawą proponowanych analiz są materiały archiwalne dostępne w archiwach w Londynie: The National Archives (dalej: TNA) oraz archiwa arcybiskupa Canterbury w Lambeth Palace Library (dalej: LPL).

4 Problem ten podejmuje irańska badaczka Naghmeh Sohrabi w eseju *Books as Revolutionary Objects in Iran*, „Age of Revolutions: A HistorioBLOG” 2016, <https://ageofrevolutions.com/2016/04/04/books-as-revolutionary-objects-in-iran/> [dostęp: 20.12.2016]. Warto też zwrócić uwagę na publikacje przywódców Iranu podkreślające znaczenie książek w rozwoju społecznym i politycznym kraju, zob. A. Chāmeneji, *Man-o ketāb*, Teherān 1386 (2007).

5 Zwłaszcza książka Salmana Rushdiego *Szatańskie wersety*, zob. B. Kausler, *British-Iranian Relations, The Satanic Verses and the Fatwa: A Case of Two-Level Game Diplomacy*, „The British Journal of Middle Eastern” 2011, 38 (2), s. 203–225; D. Pipes, *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West*, New Brunswick–London 1990.

6 Tego typu badania ułożone w obszarze antropologii i socjologii rzeczy podejmuje również irańscy badacze, zob. A. Kāzemi, *Amr-e ruzmarre dar džāmē-je pasā-enqelābi*, Teherān 1394 (2016).

7 A. Sreberny-Mohammadi, *Small Media for a Big Revolution: Iran International*, „Journal of Politics, Culture, and Society” 1990, 3 (3), s. 341–371.

8 Więcej zob. M. Rzepka, *Konwersje na chrześcijaństwo w przedrewolucyjnym Iranie*, „Studia ReligioLogica” 2013, 46 (2), s. 79–94.

9 Faktycznie jednak już w 1951 r., po nacjonalizacji przemysłu naftowego w Iranie przez rząd premiera Mohammada Mosaddeka i wydaleniu obywateli brytyjskich z Iranu, wśród członków Kościoła anglikańskiego kiełkowała myśl o konsekracji Irańczyka, padła wówczas propozycja kandydatury Dehqaniego-Taftiego, której sprzeciwiał się biskup Thompson,

Biskup H.B. – rewolucja spersonalizowana

Fenomen rewolucji islamskiej zasadał się niewątpliwie na umiejętnym wykorzystaniu nowoczesnych technologii w upowszechnianiu treści konotujących tradycyjne wartości społeczne i kulturowe⁷, na wytwarzaniu opowieści rewolucyjnych i kontropowieści w przestrzeni wewnątrzirańskiej i międzynarodowej. Okres ten charakteryzował się produkcją materiałów wspomnieniowych zogniskowanych na wydarzeniach, które, w istocie, organizowały narrację rewolucyjną. Należały do nich: powrót ajatollaha Chomejniego do Iranu, proklamacja Islamskiej Republiki, zajęcie ambasady amerykańskiej przez irańskich studentów.

Oprócz postulowanej przebudowy systemu społeczno-politycznego rewolucja dokonała rewizji irańskiej historii i weryfikacji narodowej pamięci. Stała się zatem wydarzeniem refleksyjnym, dyskursywnym, inicjując – przynajmniej w pierwszej fazie trwania – tworzenie irańskiej metanarracji włączającej partykularne historie zróżnicowanych i marginalizowanych dotąd grup społecznych, etnicznych oraz religijnych. Wśród nich znalazło się miejsce na narracje i historie chrześcijan irańskich należących do różnych tradycji oraz Kościołów odmiennie postrzegających swoje miejsce w kulturowym uniwersum Iranu. Anglikanie, stanowiący mniejszość wśród irańskich chrześcijan (liczba członków w chwili wybuchu rewolucji wynosiła około czterech tysięcy, z czego połowę stanowili obywatele Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych), wyróżniali się prowadzoną działalnością i stosunkowo dużą liczbą Irańczyków, konwertytów z islamu⁸.

Kościółem kierował biskup Hassan Dehqani-Tafti, sprawujący urząd od 1961 r., który sam będąc konwertytą, kładł silny nacisk na tworzenie irańskiej chrześcijańskiej tożsamości i akcentował znaczenie języka oraz literatury perskiej w praktykach religijnych i kulturowych chrześcijan w Iranie⁹. Wyjątkowa pozycja biskupa wynikała

również z umiejętnego łączenia w pracy dwóch tradycji: misyjnej, związanej z działalnością misjonarzy brytyjskich, sięgającej XIX w., poprzez wykorzystanie medium języka angielskiego, oraz wspomnianej już – irańskiej. Biskupstwo w Iranie objął jako czwarty w kolejności, po Charlesie Stilemanie, Jamesie Lintonie i Williamie Thompsonie. Zanim został biskupem, odpowiadał m.in. za dystrybucję literatury chrześcijańskiej w języku perskim, pracując w Międzykościelnym Komitecie ds. Literatury (Inter-Church Literature Committee)¹⁰. Trudno przecenić znaczenie działalności biskupa na rzecz upowszechniania tekstów chrześcijańskich w języku perskim, a przy tym również roli literatury perskiej w kształtowaniu świadomości irańskich chrześcijan.

Pierwszy okres rewolucji charakteryzował się wielością przedstawień i opisów oraz podniesieniem wartości jednostkowych autoreprezentacji. Z czasem, wraz z następującymi zmianami politycznymi prowadzącymi do przewartościowania wydarzeń rewolucyjnych, doszło do wprowadzania wspólnej, publicznej i ortodoksyjnej narracji – jak ją określa Charles Kurzman¹¹ – o masowym religijnym przebudzeniu (*bidāri*¹²) społeczeństwa irańskiego, zogniskowanej na toposach męczeństwa (*szahādat*) i sprzeciwu wobec opresji (*zolm*). Istotną wydaje się ewolucja dyskursu rewolucyjnego w kierunku tworzenia tożsamości wykluczającej i selektywnej oraz stopniowego wyłączenia niektórych mniejszości z systemu społeczno-politycznego bądź umniejszania ich roli. Zmieniały się język i sposób mówienia o mniejszościach, nie pozostając bez wpływu na kategoryzację Kościoła anglikańskiego w Iranie, który zaczęto postrzegać jako potencjalnie niebezpieczny¹³. Biskup Dehqani-Tafti jako Irańczyk, chrześcijanin z wyboru, nie pasował zaś do nowego modelu tożsamościowego, nie mieścił się w dominującym dyskursie o muzułmańskim przebudzeniu. Był postacią hybrydyczną.

Wydarzenia rozgrywające się w latach 1978–1979 w Iranie przyciągały uwagę obserwatorów z zagranicy,

argumentując, że jest on jeszcze dość młody, zob. LPL. Fisher 87, List Thompsona do arcybiskupa Fishera z 14 sierpnia 1951 r. Okoliczności przyjęcia chrześcijaństwa przedstawił Dehqani-Tafti w pierwszej autobiograficznej książce napisanej w języku angielskim: H.B. Dehqani-Tafti, *Design of my World. Pilgrimage to Christianity*, Surrey 1982 (pierwsze wydanie: 1959), swoje rozumienie irańskiego chrześcijaństwa zaś w: *idem, The Art of Being a Christian Minority* [w:] *Hasan Barnaba Dehqani-Tafti 1920–2008*, M. Dehqani-Tafti (red.), Basingstoke 2008, s. 120–127.

¹⁰ Inter-Church Literature Committee tworzyły dwa Kościoły: anglikański i prezbiteriański. Prezbiterian reprezentował wówczas pastor John Elder, zob. LPL. MU/OS/5/29/6, W. Thompson, *Iran Diocesan Association*, August 1956.

¹¹ Ch. Kurzman, *The Unthinkable Revolution in Iran*, Cambridge, MA–London 2004, s. 32.

¹² Przy zapisie wyrazów perskich przyjęto zasadę maksymalnego ich spolszczenia, wprowadzając jednak rozróżnienie między samogłoskami *a* i *ā*, spółgłoski *ǰ* oraz *ǰ* oddawane są literą *q*.

¹³ W istocie członkowie Kościoła kategoryzowani byli jako szpieczy (*džāsūsān*).

¹⁴ Ograniczając się jedynie do dyplomatów brytyjskich, warto przywołać: A. Parsons, *The Pride and the Fall, Iran 1974–1979*, London 1984; D. Harney, *The Priest and the King. An Eyewitness Account of the Iranian Revolution*, London–New York 1998.

¹⁵ To bardzo obszerny materiał, warto jednak wspomnieć o pracy Bruce'a Laingena, *Yellow ribbon. The Secret Journal of Bruce Laingen*, Washington–New York–London 1992. Laingen formalnie przejął obowiązki ambasadora amerykańskiego w 1979 r., wspomina o nim w swoich wspomnieniach biskup Dehqani-Tafti.

¹⁶ Zob. np. S.M. Purjazdān-parast, *Ruz-e chodā*, Tehrān 1391.

¹⁷ Doskonałym przykładem polemiki z dr. Alim Szariatim jest tekst *The Plague of Westernization or Scope for Integration?* [w:] Hassan Barnaba Dehqani-Tafti 1920–2008..., *op.cit.*, Basingstoke 2008, s. 128–137; również w autobiografii opublikowanej w języku perskim *Jek czāh-o do czasme. Az Taft tā Winczester* (Basingstoke 1999) Dehqani-Tafti nawiązuje w tytule do autobiograficznego dzieła Āl-e Ahmada *Jek czāh-o do czāle (Jedna studnia i dwa ujścia)*.

¹⁸ M. Czermińska, *O autobiografii i autobiograficzności* [w:] *Autobiografia*, M. Czermińska (red.), Gdańsk 2009, s. 14.

wzmagając zapotrzebowanie na publikacje dotyczące tego kraju. Wzrastała wówczas liczba publikacji o charakterze reportażowym i wspomnieniowym. Zauważalna była także tendencja do wydawania autobiografii, również przez dyplomatów pracujących wówczas w Iranie¹⁴. Osobną grupę tekstów stanowią wspomnienia Amerykanów przetrzymywanych jako zakładnicy po zajęciu ambasady amerykańskiej 4 listopada 1979 r.¹⁵ Jednak wydawane w Iranie wspomnienia dotyczące zajęcia ambasady przedstawiają ten czyn jako akt heroiczny¹⁶. Na tle relacji Europejczyków i Amerykanów praca biskupa Dehqaniego-Taftiego znacznie się wyróżnia, stanowiąc w istocie polemikę z upraszczającym irańskim założeniem dotyczącym tożsamości oraz ideami rozwijanymi i absolutyzowanymi w czasie rewolucji¹⁷.

The Hard Awakening jest przykładem pisarstwa intymistycznego. Przyjmując, że różnica między autobiografią a wspomnieniem jest w zasadzie płynna i polega na rozkładzie akcentów (ta pierwsza skierowana jest na osobę piszącą, to drugie zaś – na innych) oraz na nieco odmiennej strukturze – kompozycja wspomnienia jest bardziej otwarta i fragmentaryczna¹⁸, możemy stwierdzić, że książka jest zarówno autobiografią, jak i wspomnieniem. Dodatkowo stanowi przedstawienie historii Kościoła anglikańskiego w Iranie na dość szerokim tle zmian społecznych i kulturowych. Jest pisana oczywiście z perspektywy biskupa tego Kościoła. W odniesieniu do okresu rewolucyjnego przedmiotem refleksji autora staje się problem informacji i dezinformacji w kraju ogarniętym rewolucją. Będąc książką autobiograficzną – przy założeniu, że autobiografia jest formą autoetnografii – jawi się jako próba zrozumienia i zinterpretowania własnych postaw wobec rewolucji, od akceptacji idei, jaka jej przyświecała, po odrzucenie działań, które jej towarzyszyły. Autobiografia zwłaszcza w kontekście chrześcijańskim jest swoistą formą komunikacji społecznej, która domaga się świadectwa, autorefleksji i w końcu opowiedzenia religijnego przeżycia, konwersji. Inny

jest jednak charakter omawianej książki w stosunku do napisanej przez Dehqaniego-Taftiego dwadzieścia lat wcześniej *Design of my World*, która miała odpowiadać zapotrzebowaniu na autobiografię konwertyty. Osobiste doświadczenie rewolucji nie mogło skutkować jedynie opisem przeżyć, lecz krytyką systemu, który doprowadził do konieczności opuszczenia kraju oraz śmierci bliskich. Można ją czytać jak wspomnienie, które koncentruje się w pierwszej kolejności na rodzinie, zwłaszcza na śmierci syna Bahrāma, następnie zaś na członkach i pracownikach Kościoła: zamordowanym pastora Arastu Sijāhu, aresztowanym pastora, Irańczyku i konwertycie z judaizmu Iradżu Mottahedzie oraz innych uwięzionych pracownikach diecezji, w tym obywatelach Wielkiej Brytanii – Johnie i Audrey Colemanach oraz Jean Waddell¹⁹. Książka przybiera zatem postać dokumentu o zróżnicowanej narracji, zawierając w sobie fragmenty dziennika i listów. Osobista historia staje się historią wspólnoty, sumą doświadczeń Kościoła w Iranie. Jest adresowana do irańskich chrześcijan oraz do Irańczyków muzułmanów, życzeniem autora było zaś, aby „ludzie wiedzieli, że wolność religii jest rzeczą cenną, na tyle cenną, że mało znacząca społeczność gotowa była poświęcić życie dla niej”. Autor dodaje, że „nawet w kraju muzułmańskim mamy nieodłączne prawo do zmiany religii”, kierując przesłanie do „świata jako całości, zwłaszcza zaś do Zachodu”, by nikt nie miał złudzeń, że prześladowania religijne należą do przeszłości²⁰.

Rewolucja dokonała zmian i przewartościowań na każdym poziomie życia irańskiego społeczeństwa. Pierwsza wyraźna zmiana dotyczyła sfery symbolicznej poprzez wprowadzenie nowych nazw czy nadanie nowych imion. W istocie rewolucjoniści postulowali ograniczenie użycia imienia biskupa – Hassan, wszak konotowało ono wartości muzułmańskie, na rzecz inicjałów H.B.²¹ Jean Waddell w liście do biskupa Johna Robinsona w marcu 1979 r. informuje, że określenie „biskup Hassan”, a zatem chrześcijanin, „rani uczucia muzułmanów”.

¹⁹ Szerzej o sytuacji anglikanów w czasie rewolucji oraz uwięzionych Brytyjczykach zob. M. Rzepka, *Anglikanie w Iranie w czasie rewolucji islamskiej*, „Studia Religiologica” 2016, 49 (2), s. 145–159.

²⁰ H.B. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, London 1981, s. IX (wszystkie cytaty, jeśli nie zaznaczono inaczej, podaję we własnym tłumaczeniu – M.R.).

²¹ Hassan Barnaba (Barnaba to imię chrzcielne).

22 LPL. MS 3542, List Jean Waddell (sekretariat biskupa Dehqaniego) do biskupa Robinsona z 22 marca 1979 r.

23 H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design of my World. A Pilgrim in Exile*, Norwich 2000, s. 189.

24 P. Hunt, *Inside Iran*, Tring 1981, s. 58–59.

25 Bahrām urodził się 22 września 1955 r. Przed rewolucją studiował w Oxfordzie politologię, filozofię, ekonomię, zob. H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 178.

Biskup zgodził się zatem na używanie jedynie inicjałów²². Rewolucja przyczynia się również do zmiany postaw.

Pod koniec marca 1979 r. odbyło się w Iranie referendum dotyczące wprowadzenia w kraju nowego systemu politycznego – republiki muzułmańskiej. Biskup opowiedział się za republiką, ale – jak wspomina – dopisał na karcie do głosowania: „republika muzułmańska z poszanowaniem Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka”²³. Kilka miesięcy później, 19 sierpnia 1979 r., grupa uzbrojonych mężczyzn wdarła się do jego domu w Isfahanie. Po przeszukaniu mieszkania zabrali oni wszystkie dokumenty dotyczące Kościoła, w tym listy członków, a także prywatne notatki i album rodzinny. Rzeczy, które uznali za mało przydatne, spalili na podwórzu. Motyw niszczenia, palenia ksiąg jest tu bardzo wymowny. Pojawia się on również we wspomnieniu Paula Hunta, pracującego w irańskiej diecezji i odpowiadającego za prace duszpasterskie wśród społeczności anglojęzycznej. Hunt wspomina: „kilka dni po tym jak Arastu został zamordowany [19 lutego 1979 – przyp. M.R.] wraz z Iradżem zdecydowaliśmy, że musimy spalić śpiewniki kościelne w języku angielskim. Każdy z nich nosił napis «śpiewnik sił zbrojnych», w tym momencie zniszczyliśmy wszystko, co mogłoby być uznane za przejaw sympatii prozachowskiej. To była jedna z najtrudniejszych rzeczy, jaką musiałem zrobić w czasie rewolucji”²⁴. Zwraca uwagę łatwość, z jaką można było uznać kogoś za przeciwnika rewolucji – wystarczyło posiadać nieodpowiednie książki, oraz konieczność „autocenzury”, samoograniczenia w systemie narzuconym przez rewolucję. W przypadku biskupa może to być właśnie redukcja imienia do inicjałów H.B.

W listopadzie 1979 r., dwa dni przed zajęciem ambasady amerykańskiej, biskup wraz z żoną Margaret opuścił Iran, wylatując z teherańskiego lotniska Mehrābād do Londynu. W kraju został ich syn Bahrām²⁵. Ten ostatni studiował za granicą, powrócił jednak do Iranu w chwili wybuchu rewolucji i jako tłumacz pracujący dla dziennikarzy

przyjeżdżających do tego kraju miał możliwość spotkać się z Chomejnim oraz Bani Sadrem²⁶. Jak większość młodych Irańczyków popierał rewolucję, widząc w niej możliwość polepszenia warunków życia zwykłych mieszkańców kraju. Wierzył, że nowy porządek prawny w Iranie cechować będzie poszanowanie praw jednostki niezależnie od wyznawanej religii. Bahrām utrzymywał szerokie kontakty z misjonarzami oraz obcokrajowcami pracującymi w Iranie. Jeden z nich, Richard Gardiner, misjonarz i lekarz pracujący w szpitalu w Kurdystanie²⁷, w czasie swojej wizyty w Teheranie na początku lutego 1979 r. (jeszcze przed ogłoszonym 11 lutego zwycięstwem rewolucji) spotkał się z synem biskupa. Wspomina o tym w liście do przyjaciół datowanym na 9 lutego: „Wieczorem mieliśmy długą rozmowę z Bahrāmem, który uzyskał dyplom w Oxfordzie i kontynuował studia w USA. Nasiąknął propagandą i był bardzo zaciekły w krytykowaniu dawnej władzy z jej zdolnością do korupcji i kradzieży”²⁸. List ten wydaje się istotny przynajmniej z dwóch powodów. W prywatnej korespondencji Gardiner referuje rozmowę z synem biskupa, dowodząc, że postawa młodego chrześcijanina zrobiła na nim duże wrażenie, w przeważającej jednak mierze negatywne. W słowach Bahrāma doszukiwał się on wpływu irańskiej propagandy. Z drugiej zaś strony, list zdaje się ukazywać odmienne postawy wobec rewolucji oraz stosunek wobec obalonego szacha Iranu, cechujące misjonarzy – obcych i Irańczyków chrześcijan. Przywołując wypowiedź misyjnego lekarza, wypada zastanowić się, w jakim stopniu prawdziwe były zarzuty ze strony władz irańskich dotyczące szpiegostwa i podejmowanych przez anglikanów, podkreślmy – Irańczyków, działań przeciwko rewolucji. Zważywszy jednak na fakt, że za antyrewolucyjne uchodziło posiadanie książek, a także nieodpowiednie kontakty, takie wszak biskup i jego syn utrzymywali, nietrudno zrozumieć, że właśnie anglikanie znaleźli się w centrum uwagi powstających niezależnie od siebie i niekontrolowanych komitetów rewolucyjnych w ówczesnym Iranie.

²⁶ *Ibidem*, s. 204.

²⁷ Szpital znajdował się w miejscowości Qorwe w irańskiej prowincji Kurdystan, założony został i finansowany przez Lutheran Orient Mission. W Iranie szpital bardzo silnie współpracował z Kościołem anglikańskim.

²⁸ LSA. LOM, Box 6, Correspondence 1978–1979, List Richarda Gardinera do Charlesa i Inez Pulsów z 9 lutego 1979 r.

29 H.B. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening...*, *op.cit.*, s. 76–77.

30 *Idem*, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 225.

31 W przekładzie Władysława Dulęby: „myślałem, że miłość jest łatwa, niestety, wikłają się sprawy” [w:] *Pieśni miłosne Hafiza*, wyb. i tłum. W. Dulęba, Kraków 1979, s. 37.

32 Warto zwrócić uwagę na rolę poezji w irańskiej rzeczywistości politycznej oraz w życiu irańskich przywódców, zob. A. Seyed-Gohrab, *Khomeini the Poet Mystic*, „Die Welt des Islams” 2011, 51 (3/4), s. 438–458.

Koniec 1979 r. przyniósł pogorszenie sytuacji anglikanów, co wiązało się przede wszystkim ze stopniowym przejmowaniem majątku Kościoła. Zajęto m.in. księgarnię (Mehr Ājin) otwartą w 1974 r. w Isfahanie oraz szpital. Na początku maja 1980 r. Dehqani-Tafti przebywał na Cyprze, uczestnicząc w spotkaniach Rady Kościołów Bliskiego Wschodu, gdy skontaktował się z nim biskup Richard Ashton z Londynu, informując go o śmierci Bahrāma, który został zastrzelony w Teheranie, gdy wracał z kampusu uniwersyteckiego do domu²⁹. Biskup opuścił Cypr 20 maja. Otrzymał zaproszenie do Cambridge, z którego skorzystał. Przybywszy do miasta, w którym niegdyś studiował teologię, rozpoczął pracę nad publikacją poświęconą irańskiej rewolucji. W listopadzie 1980 r. ukończył książkę, nadając jej tytuł *The Hard Awakening*.

The Hard Awakening: poetyka rewolucji

Praca nad przygotowaniem książki zajęła biskupowi trzy miesiące. Cykl pracy wyznaczały cotygodniowe spotkania z redaktorem z wydawnictwa Society for Promoting the Christian Knowledge (dalej: SPCK) Myrtem Powleyem, który kontaktował się z biskupem, zabierał przygotowany tekst, redagował go i następnie przedstawiał gotowy fragment³⁰. Tytuł zasugerowała najstarsza córka biskupa, Szirin. Pochodził on z wiersza Hafeza, z fragmentu: „esq āsān namud awwal wali oftād moszkelhā”³¹, w angielskim tłumaczeniu Arthura J. Arberrýego: „Loved seemed at first an easy thing but ah, the hard awakening”. Odwołań do poezji perskiej jest w książce więcej. Świadczą one o wykorzystaniu w tekście kodów kulturowych bliskich Irańczykom³². Książka, bazując na cytacie, ma charakter dialogiczny. Może być rozumiana jako wyraz sprzeciwu wobec zawłaszczenia przez rewolucjonistów informacji i jej zniekształcenia. Tym samym ukazuje również mechanizmy tworzenia irańskiego rewolucyjnego dyskursu, wyłączającego i piętnującego niektóre grupy społeczne i religijne w Iranie.

Rewolucja irańska miała swój rytm i rym. Jej początek wyznaczały protesty zlewające się z obchodami szyickiego święta upamiętniającego męczeńską śmierć imama Husajna. Przestrzeń publiczną wypełniają zatem odwołania do Boga, a tłumy Irańczyków skandują: *Allahu akbar*³³. Dehqani-Tafti, odwołując się do irańskiego upodobania do rymu, dodaje, że slogan ten wnet przemienił się w *Allahu akbar – Chomejni rahbar* („Bóg jest wielki – Chomejni przywódca”)³⁴. Slogany te z czasem wyznaczyły ramy poprawności politycznej wyrażanej publicznie oraz wpłynęły na kształtowanie postaw antyamerykańskich i antyzachodnich, w odniesieniu do Kościoła anglikańskiego decydowały zaś o jego negatywnej stereotypizacji. Zmieniła się przy tym sfera symboliczna, przestrzeń publiczna natomiast została wypełniona obrazami Chomejniego. Rewolucja, domagając się własnego medium werbalnego i wizualnego³⁵, stymulowała obieg listów, odezw, manifestów.

The Hard Awakening nawiązuje do mediacyjnej roli tekstu, jaką wyznacza i postuluje irańska rewolucja. Stanowiąc przesłanie adresowane do Irańczyków, manifestuje wartości, które stają się ich wspólnym udziałem – męczeństwa i ofiarności. Przyjęta zaś struktura pracy pozwoliła na włączanie do niej fragmentów dziennika i listów. Nie chodzi bynajmniej o dynamizację narracji, lecz raczej o jej uwiarygodnienie. Dehqani-Tafti przywołuje list ajatollaha Chomejniego wysłany do chrześcijan³⁶. Jest on faktycznie często wzmiankowany w pismach misjonarzy i cytowany. Wspomina o nim Gardiner, który obserwując zmiany zachodzące w Iranie i wzrost prześladowań skierowanych wobec niemuzułmanów (w Hamadanie był świadkiem prześladowania społeczności żydowskiej i przekształcenia synagogi w „meczet Chomejniego”), powiada: „Ajatollah wysłał wydrukowane życzenia z okazji świąt Bożego Narodzenia, zapewniając, że ludzie Księgi będą mieli zagwarantowaną wolność sprawowania kultu”³⁷.

Dehqani-Tafti zamieszcza w książce swoją odpowiedź wysłaną do Chomejniego 19 września 1980 r.

33 Więcej o języku w czasie rewolucji: A. Krasnowolska, *Uwagi o języku propagandy Republiki Muzułmańskiej Iranu* [w:] *Nowo-mowa. Materiały z sesji naukowej poświęconej problemom współczesnego języka polskiego odbytej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 16 i 17 stycznia 1981*, J. Rokoszowa, W. Twardzik (red.), Londyn 1985, s. 142–151; M.H. Panahi, *An Introduction to the Islamic Revolution of Iran and its Slogans*, London 2001.

34 H.B. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening...*, *op.cit.*, s. 10.

35 Zob. R. Varzi, *Warring Souls. Youth, Media, and Martyrdom in Post-Revolutionary Iran*, Durham–London 2005, s. 44–75.

36 *Imam Khomeini's Message to the Noble Christian People of the World on the Occasion of Christmas* (23 Dec 1978) [w:] *Imam Khomeini, Pope and Christianity*, Islamic Propagation Organization, Tehran (2nd ed.) 1984 (1404), s. 7–8. Podobny list został wysłany również w 1979 r.

37 LSA. LOM, Box 6, Correspondence 1978–1979, List Richarda Gardinera do Charlesa i Inez Pulsów, 9 lutego 1979 r. Interesujące są też uwagi Gardinera o stosunku Chomejniego do chrześcijańskich lekarzy. Twierdzi on, że Chomejni, przychodząc na świat w Iranie, w którym działały tylko szpitale misyjne, pozytywnie odnosił się do chrześcijańskich lekarzy, zob. LSA. LOM, Box 6, Correspondence 1978–1979. Richard Gardiner, *Background of the Ghoreveh Two Day War*, 16 lutego 1979 r.

³⁸ H.B. Dehqani-Tafti, *The Episcopal Church in Iran: a Suffering Church*, „Anglican and Episcopal History” 1990, 59 (1), s. 14–18.

³⁹ *Idem*, *The Hard Awakening...*, *op.cit.*, s. 92.

⁴⁰ Ali Musawi Garmārudi to również autor tłumaczenia Koranu oraz tekstów szyickich na język perski, poeta rewolucyjny.

List-odpowieź zamieścił biskup również w swoim artykule z 1990 r., który ukazał się w piśmie „Anglican and Episcopal History”, zaznaczając, że najlepszym sposobem wyjaśnienia wydarzeń, jakie rozgrywały się w Iranie, będzie właśnie zacytowanie go w całości³⁸. Treść listu rezonuje z treścią książki. Zaczyna się on słowami:

Nim rewolucja wydała plon, w czasie świąt Bożego Narodzenia 1978 roku podczas pobytu w Paryżu, Wasza Eminencja wysłał wiadomość w formie ulotki do wszystkich chrześcijan, zapraszając ich do współpracy na rzecz rewolucji. Diecezja irańska, będąca częścią Kościoła episkopalnego w Jerozolimie i na Bliskim Wschodzie, również otrzymała jej kopię. Kościół w Iranie, który doświadczył nacisków i ograniczeń ze strony poprzedniego reżimu i ingerencji SAWAK-u w wewnętrzne sprawy Kościoła, przyjął wiadomość jako dobry znak. Z sercami pełnymi nadziei ogłosiliśmy pełną solidarność z celami rewolucji, która wzywała do zakończenia niesprawiedliwości, zaprowadzenia wolności, równości i sprawiedliwości dla wszystkich, zwłaszcza dla mniejszości religijnych³⁹.

Biskup przesłał list do pracownika irańskiej ambasady w Londynie, Ehdājego, by ten za pośrednictwem przebywającego wówczas w mieście Alego Garmārudiego⁴⁰, rzecznika prezydenta Iranu, przekazał go Chomejnemu wraz z kopiami do Bani Sadra, prezydenta, i Mohamma-da Radżājego, premiera. Nie sposób stwierdzić, czy list w takiej formie dotarł kiedykolwiek do Iranu. Odpowiedzi ze strony irańskich władz nie było.

List kończył się zestawieniem w porządku chronologicznym przykładów prześladowań ze strony władz i bojówek rewolucyjnych: 19 lutego 1979 r. – zabójstwo Arastu Sijāha, 9 maja 1980 r. – śmierć Bahrāma, 5 sierpnia 1980 r. – uwięzienie Jean Waddell, 10 sierpnia 1980 r. – aresztowanie

Colemanów. Koniec pracy nad książką zbiegł się z intensyfikacją działań na rzecz wspomnianych powyżej Brytyjczyków, a tym samym również planowane jej wydanie wzbudziło zainteresowanie pracowników Foreign Office (dalej: FO). Książka nie tylko prezentowała wspomnienia, ale też była zapisem wydarzeń, które przypadły na czas jej pisania. Zaczęła funkcjonować w przestrzeni społecznej i politycznej, jeszcze zanim ukazała się drukiem.

The Hard Awakening: książka i polityka

Zainteresowanie wśród pracowników FO nieopublikowaną jeszcze książką biskupa Dehqaniego-Taftiego wynikało przede wszystkim z obawy, że publikacja może zaszkodzić podjętym negocjacom z rządem irańskim w sprawie uwolnienia brytyjskich obywateli, trojga pracowników diecezji i Andrew Pyka, pracownika firmy zajmującej się produkcją helikopterów. Osoby te zostały zatrzymane, gdyż podejrzewano je o szpiegostwo, choć zarzutów nigdy nie postawiono. Pod koniec listopada 1980 r. politycy brytyjscy podjęli kolejne próby na rzecz uwolnienia zatrzymanych, współpracując z biurem arcybiskupa Canterbury Roberta Runciego. Ten w grudniu wysłał do Iranu swojego reprezentanta, Terry'ego Waite'a, posiadającego ogromne rozeznanie w sprawach wspólnoty anglikańskiej. Nie miał on jednak wiedzy dotyczącej Iranu⁴¹.

Na prośbę FO sekretarz generalny SPCK Patrick Gilbert wysłał 1 grudnia 1980 r. manuskrypt książki do Douglasa Hurda, informując, że publikacja nie będzie gotowa przed lutym 1981 r.⁴² Z kolei 5 grudnia sekretarz Hurda przygotował odpowiedź, w której czytamy: „Książka biskupa Dehqaniego-Taftiego jest oczywiście bardzo osobistym zapisem wydarzeń, w które głęboko i tragicznie został wciągnięty on i jego rodzina. Myślę, że jest godnym podziwu rejestrem tego smutnego czasu w najnowszej historii Iranu. W przyszłości historycy uznają ją za użyteczny dokument, próbując dokonać szerszej analizy tych wydarzeń”⁴³. Czytelna jest tu sugestia

41 Waite wspomina o tym w swojej książce: T. Waite, *Taken on Trust*, London 1994, s. 333.

42 TNA. FCO 8/3641, List Gilberta do Hurda, 1 grudnia 1980 r.

43 TNA. FCO 8/3641, List Hurda do Gilberta, 5 grudnia 1980 r.

44 TNA. FCO 8/3641, S.M.J. Lamport, Anglican Church in Iran, 17 grudnia 1980 r.

45 Lamport rozpoczął pracę w Foreign Office w 1974 r., cztery lata spędził na placówce w Teheranie, po powrocie pracował w Middle East Department, współpracując z Douglasem Hurdem.

46 TNA. FCO 8/3641, S.M.J. Lamport, Meeting with the general secretary of the SPCK, 15 grudnia 1980 r.

47 TNA. FCO 8/3641, S.M.J. Lamport, Anglican Church in Iran, 17 grudnia 1980 r.

dotycząca przesunięcia publikacji w czasie. Dyplomatyczne określenie książki jako „ważnej dla historyków w przyszłości” ma dzisiaj zupełnie inny wymiar, okazuje się, że faktycznie pełni taką funkcję. W dalszej części przedstawione zostały obawy, że publikacja bardzo osobista w treści może zaszkodzić sprawie uwolnienia uwięzionych obywateli brytyjskich, tym bardziej że zdaniem dyplomatów Irańczycy wykazywali chęć rychłego załatwienia sprawy. Autor listu sugerował, że książka może wywołać falę wrogości wobec Kościoła anglikańskiego i postulował konieczność ponownego przemyślenia publikacji. Lektura książki nie pozostawia jednak złudzeń co do stosunku władz rewolucyjnych wobec Kościoła. Stąd stwierdzenie biskupa, że sytuacja anglikanów nie mogła ulec pogorszeniu, publikacja książki zaś niczego w tym względzie zmienić nie mogła. Biskup dowodził jednak, że nie jest władny opóźnić druku, podpisał bowiem kontrakt z wydawnictwem, które zamówiło u niego książkę, i otrzymał za nią wynagrodzenie⁴⁴.

Stephen Lamport z FO⁴⁵ 15 grudnia 1980 r. przygotował notatkę ze spotkania z Gilbertem, dołączając do niej zapis wywiadu, którego udzielił biskup stacji BBC. Zarzucił mu „brak rozwagi politycznej manifestowanej pragnieniem opublikowania książki *The Hard Awakening*”⁴⁶. Hurd 15 grudnia spotkał się z Gilbertem, pracownicy Departamentu ds. Bliskiego Wschodu w FO pozostawali zaś w tym czasie w kontakcie z biskupem⁴⁷. Gilbert zapewniał, że ponownie porozmawia z biskupem. W tym czasie FO przedstawiło sprawę publikacji książki arcybiskupowi Runciemu, który potwierdził, że wie o planowanej publikacji, przyznał jednak, że Lambeth Palace nie otrzymał manuskryptu. Lamport skontaktował się także z wydawnictwem Lion Publishing Company, które przygotowywało podobną w treści książkę mającą ukazać się w kwietniu 1981 r. autorstwa anglikańskiego duchownego Paula Hunta. Wydawnictwo potwierdziło, że rozumie sytuację i jest gotowe opóźnić wydanie książki, zobowiązało się również do przesłania FO manuskryptu książki Hunta.

Dehqani-Tafti, wspominając te wydarzenia, przyznał, że czuł silną presję, aby zrezygnować z wydania książki⁴⁸. W styczniu 1981 r., tuż po wizycie Terry'ego Waite'a w Iranie (udał się do Iranu 24 grudnia 1980 r. i spotkał z uwięzionymi anglikanami⁴⁹), wznowiono naciski na biskupa. Nieco wcześniej, bo 31 grudnia 1980 r. w oświadczeniu wydanym na lotnisku Heathrow, Waite wyraził nadzieję, że jego misja konstruktywnie wpłynie na poprawę relacji między chrześcijanami a muzułmanami⁵⁰. Faktycznie jednak to on krytykował plany wydania książki. W rozmowach z FO informował, że arcybiskup Runcie jest również przeciwny publikacji, zaplanował też spotkanie z radą SPCK w celu wstrzymania wydania książki⁵¹. Wydawnictwo ogłosiło na początku stycznia 1981 r., że opublikuje książkę w nowej serii „Triangle” i zaangażowało się w sprzedaż praw do Holandii, USA, Niemiec, Australii⁵².

Dehqani-Tafti uważał, że wysłannik arcybiskupa został poinstruowany przez Irańczyków, by wstrzymać publikację, co jego zdaniem miało być jednym z warunków uwolnienia Brytyjczyków przetrzymywanych w irańskim areszcie⁵³. Sprawę traktował jako ograniczenie wolności słowa. Wspierała go profesor Ann Lambton, wykładająca język perski w School of African and Oriental Studies w Londynie, doskonale znająca problemy Iranu⁵⁴. Przewodziła ona również radzie Przyjaciół Diecezji Irańskiej⁵⁵. Biskupa wspierało również wydawnictwo. Zdecydowało się ono jednak na kompromis i wstrzymanie publikacji do czasu uwolnienia przetrzymywanych w Iranie Brytyjczyków⁵⁶.

W Lambeth Palace 19 stycznia 1981 r. odbyło się spotkanie dotyczące sytuacji diecezji anglikańskiej w Iranie, w czasie obrad poruszono również problem prześladowań wyznawców bahaizmu⁵⁷. Przede wszystkim było ono jednak poświęcone osobie biskupa i jego przyszłości. Stało się bowiem jasne, że nie będzie on mógł wrócić do Iranu⁵⁸. Dehqani-Tafti otrzymał wówczas status „biskupa na wygnaniu”, a Anglikańska Rada Konsultacyjna przyjęła rezolucję (ACC-4, Resolution 30) zatytułowaną

48 H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 229.

49 T. Waite, *Taken on Trust...*, *op.cit.*, s. 335.

50 TNA. FCO 8/3641, Press statement given by Mr. T. Waite, Archbishop's envoy on arrival at Heathrow airport 31 December 1980.

51 TNA. FCO 8/4067, S.M.J. Lamport, SPCK and the bishop of Isfahan, 23 stycznia 1981 r.

52 LPL. Runcie/ACP/1981/10, List Johna Martina do Terry'ego Waite'a, 6 stycznia 1981 r.

53 H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 229. Nie znajdujemy potwierdzenia we wspomnieniach Waite'a, że do takiej umowy miało dojść.

54 W latach 1939–1945 była attaché prasowym w brytyjskiej ambasadzie w Teheranie, przygotowywała raporty dla FO.

55 Organizacja The Friends of the Diocese of Iran powstała tuż po założeniu diecezji anglikańskiej w Iranie w 1912 r.

56 H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 229.

57 LPL. Runcie/ACP/1981/10, Meeting of the Iran Group, 19 stycznia 1981 r.

58 TNA. FCO 8/4069, S.M.J. Lamport, British detainees in Iran. Dehqani-Tafti otrzymał obywatelstwo brytyjskie 1 stycznia 1983 r.

59 LPL. Runcie/ACP/1981/10, John Howe (Anglican Consultative Council), Bishop Hassan Dehqani-Tafti and the Church of England, 20 lutego 1981 r.

60 Uwolnienie poprzedziła wizyta Waite'a w Iranie (T. Waite, *Taken on Trust...*, *op.cit.*, s. 349); uwolnieni poprzez Ateny dotarli do Londynu 28 marca 1981 r., zob. TNA. FCO 8/4069, S.M.J. Lampont, The Anglican detainees, 4 marca 1981 r.

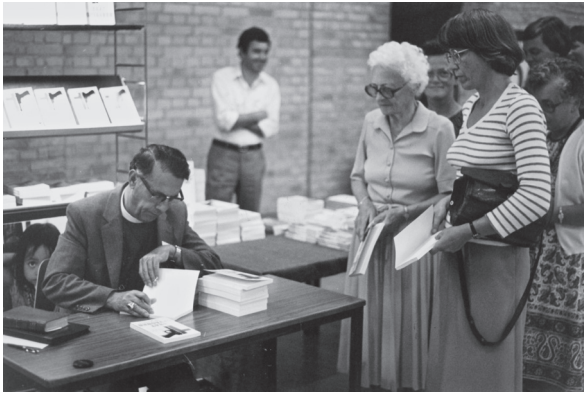
61 H.B. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design...*, *op.cit.*, s. 234.

62 Dziękuję Danmission za możliwość wykorzystania zdjęcia w artykule.

„Anglican clergy in exile”. John Howe, reprezentujący radę, sugerował, że biskup powinien zamieszkać gdzieś w pobliżu Londynu i prowadzić pracę „ze względu na to, że większość Irańczyków, która musiała wyjechać [z Iranu – przyp. M.R.], przebywa w Londynie lub jego okolicach, i wciąż (nie tylko anglikanie) zwraca się do Hassana jak do lidera”⁵⁹.

W lutym tego roku uwolniono przetrzymywanych anglikanów⁶⁰, a tym samym nie było już powodu wstrzymywania publikacji książki. Stosunkowo szybko ukazała się również w tłumaczeniach na inne języki, w tym niemiecki, arabski, duński, islandzki, fiński. Dwa lata po wydaniu angielskim ukazał się przekład w języku perskim. W 1995 r. książka ukazała się ponownie w języku perskim nakładem wydawnictwa Sobrab Books. Wydrukowano ją w Newport Beach w Kalifornii, co wydaje się znaczące, zważywszy na wielkość irańskiej emigracji w tym stanie USA. W 1981 r. została ona wydana w języku duńskim, wzbudzając znaczne zainteresowanie chrześcijan w Skandynawii, przez pewien czas utrzymywała się również na liście najlepiej sprzedających się książek w Danii. W tym też roku biskup na zaproszenie Leifa Munksgaarda z Danmission, który zajmował się przed rewolucją irańską dystrybucją literatury chrześcijańskiej w Iranie i innych krajach Bliskiego Wschodu, przyjechał do Danii, gdzie promował książkę, informując o sytuacji chrześcijan w Iranie⁶¹ (zob. zdjęcie przedstawiające Dehqaniego-Taftiego podpisującego książkę⁶²).

Biskup H.B. Dehqani-Tafti podpisujący duńskie wydanie książki *The Hard Awakening*. © Danmission Photo Archive

***

Wydanie książki zbiegło się z informacjami o fali migrantów irańskich przybywających do Wielkiej Brytanii. W maju 1981 r. Dehqani-Tafti informował Lambeth Palace o odbywających się od kilku miesięcy w Londynie nabożeństwach w języku perskim, na których regularnie pojawiało się około 40 osób⁶³. A zatem nowym wyzwaniem, jakie stanęło przed Kościołem anglikańskim, była praca wśród Irańczyków przebywających poza granicami Iranu. Jednym z przejawów takiej działalności było wydawanie publikacji w języku perskim traktujących o doktrynie chrześcijańskiej oraz rozwoju chrześcijaństwa w Iranie. Biskup założył wydawnictwo o nazwie Sobrab (imię jednego z bohaterów *Szāhnāme*), której Bahrām, jego syn, używał jako pseudonimu literackiego⁶⁴. W wydawnictwie tym ukazało się perskie wydanie *The Hard Awakening*, zatytułowane *Moszkel-e eszq*.

Książka ukazuje przemiany w Iranie z perspektywy Irańczyka, a przy tym reprezentanta niewielkiej społeczności chrześcijan w Iranie – anglikanów. Wskazuje przy tym na bardzo istotną zmianę, jaka dokonała się wśród chrześcijan w Iranie, wykorzystujących odąd dyskurs rewolucyjny, którego elementem składowym stało się męczeństwo. Przy tym Dehqani-Tafti dowodził, że w istocie chrześcijaństwo nie może być powodem

63 LPL. Runcie/Main/1981/61, List Biskupa Dehqaniego-Taftiego do biskupa Rossa Hooka (Lambeth Palace) z 11 maja 1981 r.

64 H.B. Dehqani-Tafti, *Masih wa masihijat nazd-e Irānijān*, vol. III, Basingstoke 1994, s. 400.

utrąty tożsamości irańskiej. Jego książka jawi się dziś zarówno jako dokument z czasów irańskiej rewolucji, jak i manifest chrześcijanina w pełni utożsamiającego się z kulturą irańską, który jednak zastrzega sobie prawo decydowania o wyborze wyznawanej religii. Historia publikacji książki ukazuje przenikanie się polityki, dyplomacji i religii w społeczno-politycznej rzeczywistości porewolucyjnego Iranu.

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY ARCHIWALNE

Archiwa arcybiskupa Canterbury, Lambeth Palace Library (LPL), Londyn

LPL. MS 3542.

LPL. MU/OS/5/29/6.

LPL. Fisher 87.

LPL. Runcie/ACP/1981/10.

LPL. Runcie/Main/1981/61.

Archiwa Lutheran Orient Mission, Luther Seminary (LSA), St. Paul,
Minnesota, USA

LSA. LOM, Box 6, Correspondence 1978–1979.

The National Archives (TNA), Londyn

TNA. FCO 8/3641 Anglican Church in Iran: detention of British
subjects in Iran.

TNA.FCO 8/4067 Anglican Church in Iran.

TNA. FCO 8/4068 Anglican Church in Iran.

TNA. FCO 8/4069 Anglican Church in Iran.

WSPOMNIENIA, AUTOBIOGRAFIE, LISTY

Chomejini R.M., *Imam Khomeini's Message to the Noble Christian People of the World on the Occasion of Christmas* (23 Dec 1978) [w:] *Imam Khomeini, Pope and Christianity*, Islamic Propagation Organization, Tehran (2nd ed.) 1984 (1404), s. 7–8.

Czermińska M., *O autobiografii i autobiograficzności* [w:] *Autobiografia*, M. Czermińska (red.), Gdańsk 2009, s. 5–17.

Dehqani-Tafti H.B., *Design of my World. Pilgrimage to Christianity*, Surrey 1982 (pierwsze wydanie: 1959).

Dehqani-Tafti H.B., *The Hard Awakening*, London 1981.

Dehqani-Tafti H.B., *Jek czāh-o do czaszme. Az Taft tā Winczester*, Basingstoke 1999.

Dehqani-Tafti H.B., *The Unfolding Design of my World. A Pilgrim in Exile*, Norwich 2000.

Harney D., *The Priest and the King. An Eyewitness Account of the Iranian Revolution*, London–New York 1998.

Hunt P., *Inside Iran*, Tring 1981.

Laingen B., *Yellow Ribbon. The Secret Journal of Bruce Laingen*, Washington–New York–London 1992.

Parsons A., *The Pride and the Fall, Iran 1974–1979*, London 1984.

Purjajzdān-parast S.M., *Ruz-e chodā*, Tehrān 1391.

Waite T., *Taken on Trust*, London 1994.

OPRACOWANIA

- Ansari A., *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, Cambridge 2012.
- Chāmeneji A., *Man-o ketāb*, Tehrān 1386 (2007).
- Dehqani-Tafti H.B., *The Episcopal Church in Iran: a Suffering Church*, „Anglican and Episcopal History” 1990, 59 (1), s. 10–20.
- Dehqani-Tafti H.B., *Masih wa masihijat nazd-e Irānījān*, vol. III, Basingstoke 1994.
- Dehqani-Tafti H.B., *The Art of Being a Christian Minority* [w:] *Hassan Barnaba Dehqani-Tafti 1920–2008*, M. Dehqani-Tafti (red.), Basingstoke 2008, s. 120–127.
- Dehqani-Tafti H.B., *The Plague of Westernization or Scope for Integration?* [w:] *Hassan Barnaba Dehqani-Tafti 1920–2008*, M. Dehqani-Tafti (red.), Basingstoke 2008, s. 128–137.
- Kaussler B., *British-Iranian Relations, The Satanic Verses and the Fatwa: A Case of Two-Level Game Diplomacy*, „The British Journal of Middle Eastern” 2011, 38 (2), s. 203–225.
- Kāzemi A., *Amr-e ruzmarre dar džāmè-je pasā-enqelābi*, Tehrān 1394 (2016).
- Krasnowolska A., *Uwagi o języku propagandy Republiki Muzułmańskiej Iranu* [w:] *Nowo-mowa. Materiały z sesji naukowej poświęconej problemom współczesnego języka polskiego odbytej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 16 i 17 stycznia 1981*, J. Rokoszowa, W. Twardzik (red.), Londyn 1985, s. 142–151.
- Kurzman Ch., *The Unthinkable Revolution in Iran*, Cambridge, MA–London 2004.
- Panahi M.H., *An Introduction to the Islamic Revolution of Iran and its Slogans*, London 2001.
- Pieśni miłosne Hafiza*, wyb. i tłum. W. Dulęba, Kraków 1979.
- Pipes D., *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West*, New Brunswick–London 1990.
- Rzepka M., *Konwersje na chrześcijaństwo w przedrewolucyjnym Iranie*, „Studia Religioznawcze” 2013, 46 (2), s. 79–94.
- Rzepka M., *Anglikanie w Iranie w czasie rewolucji islamskiej*, „Studia Religioznawcze” 2016, 49 (2), s. 145–159.
- Seyed-Gohrab A., *Khomeini the Poet Mystic*, „Die Welt des Islams” 2011, 51 (3/4), s. 438–458.
- Sohrabi N., *Books as Revolutionary Objects in Iran*, „Age of Revolutions: A HistorioBLOG” 2016, <https://ageofrevolutions.com/2016/04/04/books-as-revolutionary-objects-in-iran/> [dostęp: 20.12.2016].
- Srebrny-Mohammadi A., *Small Media for a Big Revolution: Iran International*, „Journal of Politics, Culture, and Society” 1990, 3 (3), s. 341–371.
- Varzi R., *Warring Souls. Youth, Media, and Martyrdom in Post-Revolutionary Iran*, Durham–London 2005.
-